

- «Женского дела» // Женское дело. – 1900. – Кн. 12.
11. Каррик А. Иностранные отголоски // Женское дело. – 1899. – Кн. 3.
12. Засодимский П. Дождалась тетка Аксинья. (Из деревенских летописей) // Женское дело. – 1899. – Кн. 1; Засодимский, П. Дождалась тетка Аксинья (Из деревенских летописей) // Женское дело. – 1899. – Кн. 2.
13. Шапир О. Две помолвки (Современные картинки) // Женское дело. – 1899. – Кн. 3; 4.
14. Отдел критики и библиографии // Женское дело. – 1899. – Кн. 2.
15. Пешикова-Толиверова А. К читательницам и читателям «Женского дела» // Женское дело. – 1900. – Кн. 12.

Philipenko L.W. The magazine «The Women's affair» (the 1899th – 1900th years) as the first russian «ideological» periodical for women. In the article below are analysed the typical peculiarities, the structure and editorial policies of the magazine «The Women's affair» as the first Russian publication of the early 20th century. On the pages of this publication the new feminist ideology was being formed.

Key terms: «women's ideas» magazines, women's printed press, gender equality.

Є. Ю. Джумига

ТРУДОВА МОБІЛІЗАЦІЯ ТА УМОВИ ПРАЦІ ЖІНОК ОДЕСИ У ПЕРЕДРЕВОЛЮЦІЙНИЙ ПЕРІОД ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1914 – 1916 рр.)

У статті досліджується вплив мобілізації чоловіків на працевлаштування жінок Одеси, умови їх праці та рівень заробітної плати. Аналізується процес оволодіння жінками «чоловічих» професій.

Ключові слова: Перша світова війна, Одеса, трудова мобілізація, жінки, умови праці.

Перша світова війна принесла суттєві зміни у соціально-економічне життя населення країн, що воювали. Одним з її наслідків була мобілізація дорослого чоловічого населення та відповідно дефіцит робочої сили, який поповнювався за рахунок військовополонених, біженців, жінок та дітей. Проблема трудової мобілізації жінок на українських землях протягом війни є малодослідженою та потребує додаткового аналізу.

Проблема мобілізації жінок на «внутрішньому фронті», в тому числі опанування ними «чоловічих» професій та відповідні зміни у їх соціальному статусі, досить детально представлена в західній історіографії. Однак європейські та американські історики в першу чергу досліджували перебіг цих процесів в країнах Західної Європи та США [1 – 4]. Лише окремі наукові праці торкаються Російської імперії [5; 6]. Деякі аспекти цієї проблеми, передусім аналіз кількісних показників жіночої зайнятості та умови праці розглядали радянські історики [7 – 10]. Сучасні українські історики також побіжно торкаються проблеми [11 – 13].

Основними завданнями нашої статті є: проаналізувати процес залучення жінок Одеси до праці на фабриках, заводах, у сфері міського транспорту; дослідити умови праці та рівень заробітної плати жінок; розглянути реакцію суспільства на зміни у соціальному статусі жінок, внаслідок опанування ними «чоловічих» професій. Хронологічні рамки дослідження включають період з липня 1914 до лютого 1917 рр., оскільки Лютнева демократична революція принесла значні зміни у соціально-економічну сферу Російської імперії, зокрема помітно вплинула на боротьбу жінок за свої права.

Незважаючи на мобілізацію та закриття деяких підприємств, в цілому протягом війни кількість робітників в українських губерніях збільшилася на 263,1 тис. осіб або на 47,8%. Це пояснюється зростанням питомої

ваги кам'яновугільної та металургійної промисловості в економіці імперії, а також частково евакуацією до українських губерній підприємств з Прибалтики та Польщі. В Херсонській губернії кількість робітників протягом 1914 – 1916 рр. збільшилася, порівняно з 1913, на 4%. Так, 1913 р. тут зафіксовано 50355 робітників, 1914 – 54565, 1915 – 57061, 1916 – 73042 [10, 45-46]. Ще однією причиною зростання кількості робітників була мобілізація промисловості для потреб армії. У 1916 р. на потреби оборони працювали 3846 фабрично-заводських підприємств з 4698 в цілому по Російській імперії. Загальна кількість робітників на них становила 1894 тис., з 2443 тис. [14, 11]. Очевидно, що зростання кількості робітників в умовах війни, коли значна частина чоловічого населення була мобілізована до армії, відбувалося за рахунок інших ресурсів, які становили жінки, діти, біженці та військовополонені.

Англійський історик П. Гетрелл відмічає, що якщо історія попередніх війн чітко розділяється на суто чоловічий досвід на полі брані та досвід жінок, які пасивно чекали на своїх чоловіків, то Перша світова війна зруйнувала цю бінарну опозицію [15, 113]. Поки чоловіки зі зброєю в руках віддавали свій обов'язок батьківщині на лінії фронту, жінки віддавали свій на «внутрішньому фронті». Дуже скоро після початку війни головні її учасники зрозуміли, що не зможуть обійтись без допомоги жінок. Як тільки чоловіки почали вступати до армії мільйонами, їх робочі місця звільнилися, а жінки були готові та виявляли бажання зайняти їх. У Великій Британії близько 32% жінок під час війни працювали поза домом, у Франції 39% жінок та дівчат вимагали робочих професій, а у США 24% усіх жінок мали оплачувану роботу [16, 211].

У Російській імперії, за даними М. Балабанова, 1914 р. 4,9% усіх робітників склали жінки, то 1915 р. цей показник збільшився до 10,2%, а 1916 – до 16,2% [7, 69]. В Україні протягом перших трьох років війни кількість жінок, зайнятих у промисловості зросла на 77% [10, 50]. Безумовно, в Одесі – великому промисловому місті півдня України також можна спостерігалося суттєве збільшення жіночої зайнятості. Навіть на підприємствах з обробки металу, які вимагали значного фізичного навантаження, часто жінки складали 40 – 50% загальної кількості робітників [17, 131]. Для багатьох з них, в умовах постійної дорожньої продукції, це було можливість прогодувати себе та свої родини. Хоча збільшення кількості працюючих жінок, головним чином, було зумовлено мобілізацією чоловіків, мало значення також те, що жінки отримували меншу заробітну плату, а це дозволяло власникам фабрик та заводів економити на робочій силі [18, 106].

Перша світова війна не тільки збільшила кількість працюючих жінок, але й розширила сферу застосування їх праці. В багатьох країнах світу вони отримали доступ до «чоловічих» професій. Однак в Російській імперії, консервативній країні з обмеженими демократичними свободами, ці процеси відбувалися значно повільніше, ніж у Західній Європі. Історик Г. Брейбон відзначає, що на багатьох підприємствах умови праці жінок не зазнали суттєвих змін, але жінки, які замінили мобілізованих чоловіків, зустрілися з абсолютно новими умовами праці. В основному це стосувалося роботи на транспорті, у сфері торгівлі, а також на деяких підприємствах [1, 113].

В Одесі жінки також почали працювати у новій для них сфері – транспорті. Традиційною чоловічою професією, яку намагалися опанувати мешканки міста, було водінство. Мобілізація визників, з одного боку, збільшила на них попит, а з іншого – залишала їх родини без годувальників. Таким чином, цілком закономірним було

намагання дружин продовжити справу своїх чоловіків. Перша жінка візник з'явилась ще на початку війни і працювала переважно ввечері у робітничому районі Пересипа, але після того, як на неї наїхав інший перевізник, жінкам було заборонено працювати у цій сфері. Вдруге візники жіночої статті з'явилися лише восени 1915 р. у Москві, наприклад, жінкам було дозволено працювати візниками ще восени 1914 р.). На початку листопада було зафіксовано вже 12 жінок-візників. Однак і надалі вони працювали ввечорами, оскільки ховалися від городових. Одеські газети писали, що жінки у візницькому каптані та картузі виглядають доволі дивно, хоча справляються зі своїми обов'язками успішно, принаймні вони більш ввічливі зі своїми клієнтами [19]. Втім, на сторінках періодичної преси зустрічалися глузливі зображення жінок-візників. Автор одного з фейлетонів запитував: жінку-візника треба називати «він» чи «вона»? І в кінці саркастично відзначав, що «вона» мало чим відрізняється від «нього» [20]. Водночас на сторінках одеської преси можна було зустріти і позитивну реакцію на дозвіл жінкам працювати у сфері міського транспорту. Наприклад, в газеті «Копейка» зазначалося, що, «мадам кондуктор» звучить забавно, але жінка кондуктор зможе «далеко далеко поїхати», навіть до генеральського чину [21].

Так само як візників, внаслідок мобілізації, в Одесі бракувало кондукторів та водіїв трамваїв. Протягом війни декілька разів піднімалося питання щодо залучення жінок до цих професій. Коли воно в перший раз розглядалося у міській управі, ревізори з нагляду за трамваями зробили висновок, що специфіка одеської публіки не дає можливості взяти на роботу жінок. Нарешті, у лютому 1916 р. міська влада дозволила управління бельгійського товариства брати на роботу жінок [22].

Влітку 1916 р. дозволили брати жінок на залізничну службу. Вони могли стати кондукторами приміських поїздів або станційними сторожами. До жінок висувалися особливі вимоги. Претендентка мала бути незаміжньою, старшою 21 року та закінчити 2-х класне або міське училище [23]. Для того, щоби зробити умови праці в поїздах сприятливими для жінок, Комітет південно-західної залізниці прийняв постанову, яка контролювала порядок та поведінку пасажирів. Згідно із цим документом, заборонялися будь-які дії, що могли образити честь та гідність жінок, використання нецензурної лексики, порушення загальної тиші та порядку тощо. За порушення постанови можна було отримати штраф до 500 руб. або до 3 місяців ув'язнення [24]. Таким чином, прийняття на роботу жінок сприяло виробленню важливих правил поведінки у громадському транспорті. Натомість слід відзначити, що залучення жінок до роботи у сфері транспорту в Російській імперії в цілому та в Одесі зокрема відбувалося набагато повільніше, ніж у західно-європейських країнах. Наприклад, у Великій Британії кількість жінок, зайнятих у публічному транспорті, з 1914 до 1918 рр. зросла у 14 разів [25, 212-213]. На багатьох потягах жінки працювали не тільки контролерами, але й як технічна прислуга: вони зіцплювали вагони, змачували колеса та займалися іншою подібною роботою [26]. Почали жінки працювати розсильними й у телеграфних конторах [27].

Особливо важкими були умови праці на підприємствах оборонної промисловості, адже, як правило, робочий день там був довший. У 1915 р. жінки почали працювати на токарних верстатах заводу Гена, який виробляв снаряди для армії [28]. На початку війни до армії були мобілізовані 429 з 767 робітників заводу, тому став відчутним брак робочої сили [29, 105]. Окрім жінок, виконували військові замовлення діти, які виготовляли для фронту необхідне обладнання та зброю. Так, усі учні

другого, третього та четвертого класів (всього 240 осіб) училища товариства «Труд», разом з майстрами виробляли обладнання для військових заводів, багнети тощо [30, 29].

Хоча офіційно жінки Одеси не мали доступу до багатьох професій, вони або влаштувалися нелегально, або працювали чорноробами. Наприклад, ще до офіційного дозволу працювати кондукторами, жінки розчищали трамвайні колії. Вони не могли бути навіть двірниками, але, як правило, допомагали своїм чоловікам підмітати двір, відповідати на дзвінки та відкривати ворота [31].

Заробітна плата та умови праці жінок залишалися на низькому рівні. Хоча 19 жовтня 1915 р. був прийнятий декрет, який мав захищати права працюючих жінок та підлітків, але не всі його пункти виконувалися [5, 215]. В Одесі працювало чимало невеликих підприємств, на яких умови роботи були особливо нестерпними. Наприклад, на консервній фабриці більшість робітників складали багатодітні жінки. У 1915 р. робочий день для них починався о 6 ранку і закінчувався о 6 вечора, а заробітна плата складала лише 40 – 50 коп. на день [32]. У 1916 р. міським відділом страхування для чорноробів був визначений мінімальний рівень заробітної плати. Для дорослих він складав 1 руб. 30 коп. – чоловікам та 90 коп. – жінкам; підліткам (15 – 17 років) – 80 та 60 коп., а дітям (12 – 14 років) – 45 та 35 коп. [33]. Однак на окремих підприємствах жінки отримували ще менше. Наприклад, заробітна плата для них на чайній розважувальній «В. Высокій і компанія» становила 40 – 50 коп. на день [34].

Отже, внаслідок призову чоловіків до армії, жінки вимушені були влаштуватися на роботу, що, з одного боку, було необхідно їм самим для утримання родини, а з іншого – відповідало потребам держави та фронту. Це суттєво розширило сферу застосування їх праці. Жінки почали працювати на металургійних заводах, візниками, на залізничному транспорті тощо. Проте, рівень оплати їх праці залишався на доволі низькому рівні, порівняно з чоловіками. В той же час одеське суспільство неоднозначно реагувало на опанування жінками «чоловічих» професій.

1. Braybon G. *Women workers in the First World War.* – London, 1989.
2. Thom D. *Nice girls and rude girls: Women Workers in World War I.* – London, 1998.
3. Greenwald M. *Women, War, and Work. The impact of World War I on Women Workers in the United States.* – Cornell University Press, 1990.
4. Ute D. *The War from Within: German Working-Class Women in the First World War.* – Oxford; New York, 1997.
5. Meyer A.G. *The impact of World War I on Russian Women's Lives // Russia's Women. Accommodation, Resistance, Transformation.* – Berkeley, 1991.
6. Gatrell P. *Russia's First World War: An Economic and Social History.* – Harlow, 2005.
7. Балабанов М. *Царская Россия XX века (Накануне революции 1917 г.).* – X., 1927.
8. Нестеренко А.А. *Очерки истории промышленности и положения пролетариата Украины в конце XIX – начале XX в.* – М., 1954.
9. Романов Ф.А. *Рабочее и профессиональное движение в годы первой мировой войны и Второй русской революции (1914 – февраль 1917 гг.). Исторический очерк.* – М., 1949.
10. Щербина Й.Т. *Робітничий клас України та його революційна боротьба у 1914 – 1917 рр.* – К., 1963.
11. *Економічна історія України: в 2 т.* – Т. 2. / Ред. В. Смолій. – К., 2011.
12. Климов А.О., Сердюк Н.О. *Економічні й соціальні проблеми розвитку України в роки Першої світової війни (липень 1914 – лютий 1917 рр.) // Вісник Східноукраїнського Державного університету.* – 1998. – № 2.
13. Ресніт О., Сердюк О. *Перша світова війна і Україна.* – К., 2004.

14. Китанина Т.М. Война, хлеб и революция (продовольственный вопрос в России 1914 – октябрь 1917 г.). – Л., 1985.
15. Гетрелл П. Беженцы и проблема пола в России во время Первой мировой войны // Россия и Первая мировая война (материалы международного научного colloquium). – СПб., 1999.
16. Нейман N. Daily Life During World War I. – London, 2002.
17. Отчет Одесского комитета торговли и мануфактуры за 1915 год. – Одесса, 1916.
18. Пажитнов А. Очерки по истории рабочего класса на Украине. – Х., 1927.
19. Одесский листок. – 1915. – 17 октября; Маленький одесский листок. – 1915. – 3 ноября; Одесские новости. – 1914. – 23 ноября.
20. Одесский листок. – 1915. – 18 октября.
21. Копейка. – 1916. – 13 мая.
22. Одесские новости. – 1916. – 24 февраля; Одесские новости. – 1916. – 11 февраля.
23. Маленький одесский листок. – 1916. – 1 июня.
24. Маленький одесский листок. – 1916. – 17 декабря.
25. Spencer C.T. The Great War, 1914-18. – London, 1998.
26. Одесское утро. – 1916. – 6 августа.
27. Маленький одесский листок. – 1916. – 6 июля.
28. Маленький одесский листок. – 1915. – 23 июля.
29. Плесская-Земольд Э. Г. Одесские немцы 1803 – 1920. – Одесса, 1999.
30. ДАОО. – Ф. 108. – Оп. 2. – Спр. 56.
31. Маленький одесский листок. – 1916. – 21 января, 12 февраля.
32. Маленький одесский листок. – 1915. – 11 августа.
33. Одесские новости. – 1916. – 24 января.
34. Маленький одесский листок. – 1916. – 28 февраля.

Dzhumyga Y.Y. The women labor mobilization and the conditions of their work in Odesa in the prerevolutionary period of the First World war (the 1914th – 1916th). The impact of the men's mobilization on the employment of women, the labor conditions and the earnings level are researched. The process of the occupation of the "male" professions by women is analyzed. **Key words:** First World War, Odesa, labor mobilization, women, conditions of labor.

В. Д. Міщанин

ГЕОРГІЙ КАРДАШЕВСЬКИЙ ІЗ РОДУ ОПІШНЯНСЬКИХ ДВОРЯН КАРДАШЕВСЬКИХ: ТРАГІЧНІ СТОРІНКИ ДОЛІ

У статті на основі архівної кримінальної справи відтворено окремі трагічні сторінки в житті уродженця Опішного Георгія Кардашевського, на колишній садибі якого з початку 1930-х рр. розміщувалася опішнянська артіль «Художній керамік». **Ключові слова:** Георгій Кардашевський, Опішне, кримінальна справа.

Георгій Васильович Кардашевський народився 1893 р. у містечку Опішному Зіньківського повіту Полтавської губернії в дворянській родині [1, 6]. Ім'я його батька згадане у списку дворян Полтавської губернії 1898 р.: «Кардашевские Василий и Александр Николаевичи, сыновья штабс-ротмистра. Указ Герольдии об утверждении в дворянстве – 8 марта 1851 года № 1693» [2, 335]. В. Кардашевський мав заможне господарство на північних околицях населеного пункту, поряд із с. Малі Будищечки. Дотепер це місце серед місцевого населення називається «Кардашівщина», «на Кардашевому». Кардашевських же називають за скороченим варіантом прізвища – Кардаш.

У тогочасних виданнях зустрічаються різні варіанти прізвища Кардашевський чи назви, похідні від нього. Наприклад, І. Зарецький, побувавши тут 1893 р., серед глиниць Опішного згадає «Карташеве» [3, 7]. На початку 1900-х рр. В. Ляскоронський городище, відоме серед

місцевих жителів як «Кардашів вал», назвав «Кайдашів вал» [4, 30]. Після відвідин Опішного у 1920 р. Розанов зазначав: «Ещё далее к северу и вверх по Ворскле, за северной окраиной Опошни, расположено урочище «Гиевщина» на участке В. Н. Карташевского» [5, 5]. У другій половині 1920-х рр. Я. Риженко місцем видобування гончарної глини згадає урочище «Кардашева гора» [6, 19].

Окрасою господарства Кардашевських був сад, «великий і розкішний. Займав він десь мабуть гектарів 6–8 і все такі були чудові сорти і яблук, і груш, і слив...» [7]. Увесь садок був «обсаджений липами, а з північного боку в два ряди. І літом, коли вони цвітуть, там бджоли так гудуть, що заглушають навіть щебетання пташок» [8]. «Скрізь були алеї, і до хати, і по саду. Вся садиба була обгороджена огороженою з коляк; це такі великі стовпи вище росту людини із загостреними вгорі кінцями» [7]. У господарстві Кардашевських було «багато різної худоби: і корови, і свині, і вівці, і коні ж звичайно. Були й бджоли і великі сушні, де сушили фрукти з садка, а потім, мабуть, він душенину кудись відправляв» [7].

Старожили, з якими мені доводилося спілкуватися, добре відгукувалися про родину Кардашевських. Наприклад, Д. Денисенко говорила, що її батько І. Герасименко, малобудищанський колісник, маючи лише 0,25 дес. землі, сезонно працював у Кардашевського: «І в оцього Кардаша, що оце завод, там вони найбільше робили. Він хороший був, отой Кардаш. Дай, Боже, йому царство! Мій батько не одходив од нього. І було й молотять, та все там роблять. Не обіжали. Боже сохрани!» [9].

Відома опішнянська малювальниця М. Назарчук пригадувала, що В. Кардашевський приносив також до її батька ремонтувати настінні та кишенькові годинники. «Так зав'язалось знайомство» [7]. У Кардашевських вони «завжди наривали липового цвіту собі від простуди. Це з дозволу Кардаша. Він ніколи не боронив, тільки просив, щоб не ламали великого гілля» [8]. Старший син Кардашевських – Микола мав рідкісну на той час річ – велосипед, яким інколи «приїжджав до нас і тоді вчилися їздити на велосипеді і мої старші брати», – пригадувала Мотрона Савівна [8]. На 1941 р. М. Кардашевському було 53 роки, а працював він техніком-землевпорядником Зіньківського райземвідділу [1, 7]. У Василя Кардашевського була також дочка Людмила (або як її називали Люся Кардашева). У передреволюційні роки вона навчалася в Києві разом із Марусею та Галею Майстренками, які були рідними сестрами письменника І. Майстренку. В. Кардашевський помер 1922 р., а його дружина – 1939 р. [1, 7].

Загальна площа землі, якою володів В. Кардашевський, зазначається у кримінальній справі його сина різною. Так, Георгій Васильович у своїй біографії вказував на 74 дес. [1, 11], а на допиті 26.06.1941 р. – 72 дес. [17, 11], на судовому засіданні 25.07.1941 р. – 84 [1, 39]. У довідці селищної ради засвідчувалося, що сам «Кардашевський Ігор Васильович... землі мав 120 га» [1, 28]. Свідок І. Суконько на судовому засіданні говорив, що в батька підсудного було 157 дес. [21, 39], а інший свідок І. Жижюра вказував, що «батько мав велику кількість землі» [1, 40]. Натомість у постанові про арешт молодшого Кардашевського від 23.06.1941 р. йшлося, що «Кардашевський Григорій Васильович, бывший помещик, имевший в Опошнском районе до 500 га земли» [1, 3]. Про цю площу землі йдеться і в запитанні слідчого Демчинського на допиті 26.06.1941 р.: «Следствие располагает данными, что в хозяйстве вашего отца имелось 500 га земли. Почему вы это скрываете от следствия?». На це була дана негативна відповідь обвинувачуваного: «Нет, в хозяйстве моего отца имелось только 72 десятины земли» [1, 11].